

Evaluation of a Theory: Comprador bourgeoisie in contemporary Iran (with emphasis on Rashidian Family)

Mojtaba Soltani Ahmadi^{1✉} Mohammad Hasan Pourqanbar² Ruhollah Solgi³

1. (Corresponding Author) Associate Professor, Department of Islamic History and Civilization, Payam Noor University, Tehran, Iran. Email: msoltani94@pnu.ac.ir

2. PhD of Department of History, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran. mpourghanbar8@gmail.com

3. Assistant Professor, Department of Political Science, Institute of Humanities and Cultural Studies, Tehran, Iran. r.solgi@ihcs.ac.ir

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received: 22 April 2025

Received in revised

form: 16 July 2025

Accepted: 26 July 2025

Published online:

6 August 2025

Key word:

Iran,
Social Stratification,
Social Classes,
Comprador,
Bourgeoisie,
Capitalism,
The Rashidian
Family
Pahlavi period,

Extended Abstract

Abstract

Social stratification constitutes one of the fundamental subjects in the field of historical sociology. The structure of stratification and the composition of social classes in any society not only shape the analysis of its social history but also exert a significant influence on its political, cultural, and economic trajectories. This article seeks to examine and evaluate one of the principal social strata in the history of modern Iran—the comprador bourgeoisie, or the dependent capitalist class—by focusing on the activities of one of the most influential families of the Pahlavi era, namely the Rashidian family, which was associated with this social group. The study aims to address the central question: *To what extent can the Rashidians be regarded as a representative example of the influential comprador bourgeoisie, or dependent capitalist class, in contemporary Iran?* Methodologically, the research employs a historical approach grounded in library-based and documentary sources, including both published and unpublished historical materials. Through an analytical framework, it explores the defining characteristics of the comprador bourgeoisie and compares them with the social, political, and economic attributes of the Rashidian family in order to provide a precise and evidence-based answer to the research question. The findings suggest that the Rashidian family exemplified the core features of the comprador bourgeoisie or dependent capitalist class in Iran. Politically and culturally, they maintained close collaboration and alignment with foreign powers, opposed nationalist movements, and adopted a conservative and reactionary stance toward domestic politics. They also exhibited signs of cultural dependency, nouveau-riche behavior, lumpen tendencies, and a markedly self-serving mindset. Economically, the Rashidians were characterized by rent-seeking, monopolistic practices, and a prominent role in brokerage, mediation, and profiteering activities—all of which reflect the essential nature of the comprador bourgeoisie in twentieth-century Iran.

Introduction

This article reviews the social history and class structure of Iranian society through the works of both Iranian and foreign scholars. Influenced by Marxist and dependency theories, some Iranian leftist thinkers such as Ravasani, Soudagar, Jazani, and Ahmad Ashraf identified the rise of a “comprador bourgeoisie” or “dependent capitalism” as a key factor in Iran’s underdevelopment. They argued that this class, tied to foreign powers such as Britain, the United States, Russia, and China, facilitated external dominance over Iran. The study adopts a sociological approach to examine whether such a comprador bourgeoisie actually existed in Iran, focusing on historical data about one influential family, the Rashidians, during the first half of the 20th century. Through this analysis, the research aims to offer a clearer understanding of this class’s nature and its role in Iran’s political and economic stagnation.

Material & Methods

On the one hand, we use a library method of data collection, that is, exploring first-class historical sources, including documents, press, and memoirs, which provide the authors with rare and reliable data in this regard. On the other hand, we use a sociological approach based on analyzing and examining the characteristics of the comprador bourgeoisie and its correspondence with the nature of Rashidians, to examine the presence of the comprador bourgeoisie in Iranian society, on a case-by-case and limited basis.

Discussion of Results & Conclusions

inspired by the school of dependency and considering the position of 14th century Iran on the periphery of the world system, which made it dependent on countries located at the central pole and core of the world system, it was not far-fetched to expect that a layer of the Iranian capitalist class, directly dependent on one of the world powers, would be placed in the form of the comprador bourgeoisie, which seemed quite tangible and obvious to the Rashidians as one of the influential families of the Iranian upper class in the first half of the 14th century. Although it is not possible to consider all the wealthy Iranian classes active in the fields of trade and industry, such as Iravan, Lajavardi, Khalili, Khosrowshahi, and Arjomand, who even played an entrepreneurial role, as dependent capitalists, with a dogmatic view and radical approach, a part of the wealthy Iranian class in the 14th century owed its existence to its connection and devotion to one of the foreign political and especially economic superpowers. As focusing on the Rashidi family, all historical data and documentation about the Rashidis indicate that their characteristics corresponded and aligned with those of the comprador bourgeoisie. From close ties with England to confrontation with the Mossadegh national government in the political sphere, as well as from

aversion to English culture and Western lifestyle to self-interest, snobbery and even lampoon-like thoughts and behavior, in addition to acquiring economic capital through rent-seeking, monopolization and extortion to the colorful role of brokering, manipulation and mediation in their economic movements, which led them to become one of the richest Iranian families in the first half of the 14th century in less than four decades. With this in mind, and by focusing on another part of the families belonging to the wealthy class of Iran during the last century through the collection of accurate and complete data and evidence, and considering the political and economic structure of Iran during the period in question, it is not far-fetched to realize a significant number of such influential Iranian upper-class families and accept the existence of a comprador bourgeoisie class in Iran in the 14th century.

References

Books

- Aramesh, ahmad(1371)peikar man ba ahriman, be kooshesh:khosro aramesh, tehran: ferdowsi.[in Persian]
- Alam, Amir Asadollah (1371) My Conversations with the Shah, Volume 2, Tehran: Tarh-e-No.[in Persian]
- Azimi, Fakhreddin (1394) Reflections on Mossadegh's Political Attitude, Tehran: Khojasteh.[In Persian]
- Amidi Nouri, Abolhasan (1384) Notes of a Journalist, edited by Hadidi and Farahmand, Volume 2, Tehran: Institute of Contemporary History.[In Persian]
- Asharf, ahmad(1359), movane tarikhi rashod sarmayeh dari dar iran, taharan: zamineh.[In Persian]
- Alamoti, mostefa(1368-1370) iran dar asr ppeloye,j 6, 7, landan: bina.[In Persian]
- Ansari, abdolreza(1391), khaterat:nagofteh cpeha az ruzgar ppevieya, taharan: alam.[In Persian]
- Baheri, Mohammad (1982) Oral History of Iran at Harvard University, with the Effort of Habib Lajevardi, Interviewer: Habib Lajevardi, August 17, 1982, Tape No. 1.[In Persian]
- Boroumand, Abdolrahman (1984 and 1985) Oral History of Iran at Harvard University, with the Effort of Habib Lajevardi, Interviewer: Zia Sedghi, March 6, 1984, Tape No. 1 and June 3, 1985, Tape No. 2.[In Persian]
- behnod, masoud(1366)dolathyay iran az seyyd zeya ta bakhtyar, taharan :javydan.[In Persian]
- derakhshani, ali akbar(1373)khaterat saratype alyhakbar darkhshany, beyja: khanavadeh derakhshani.[In Persian]
- derakhshani, ali akbar(1386)motan kamel khaterat sartype ali akbar derakhshany, be koshesh: hebybe lajevardy, taharan:safheh sefid.[In Persian]

deldom, eskander(1380) khaterat man ve farah pahlavi, jeld1, taharan: beh afarin.[In Persian]

doblag, karistofer(1393), miein parest irani, motarjam: hormoz homayonpor, taharan: kandokav.[In Persian]

ebtehaj, abolhasan(1371) khaterat, bahkooshesh:alireza aruzi,jeld1, taharan:elmi.[In Persian]

ejlali, parviz(1400)degargoni ejtemaei ve filamcpehei sinemayi dar iran, taharan: agah.[In Persian]

javdani, cpehman(1381)saleshmar tarikh sinemaye iran, taharan: ghatreh.[In Persian]

jazni,bizhen(1358), nabard ba diktatori shah bah masabeh amadeh tarin dashman khalgh, taharan: mazyar.

jazni,bizhen(bi ta), vaghaye si saleh akhir iran, bija.[In Persian]

jazni, bizhen(1357) tarh jamehshenasi ve mobani esteratzhi jonbash enghalabi khalgh iran, taharan: mazyar.[In Persian]

jafary, shaban(1381) khaterat shaban jafary, bah kooshesh: cpehma sarshar, taharan:sales.[In Persian]

khamey, anvar(1372) khaterat syasy, taharan:neshar goftar: neshar elm ..[In Persian]

Farmanfarmaian, Rukhsan and Manouchehr Farmanfarmaian (1377), Blood and Oil: Memoirs of an Iranian Prince, translated by Mehdi Haghighat-Khah, Tehran: Qognoos.[In Persian]

Farmanfarmaian, Manouchehr (1373) From Tehran to Caracas: Oil and Politics in Iran, Tehran: Tarikh-e-Iran.[In Persian]

Qashqai, Malek Mansur Khan (1373) Memoirs, edited by Bayat and Nasiri, Tehran: Namak.[In Persian]

Katouzian, Mohammad Ali and Amir Pishdad (1370) Khalil Maleki's Memoir, Tehran: Publishing Joint Stock Company.

Katouzian, Mohammad Ali and Amir Pishdad (1381) Khalil Maleki's Letters, Tehran: Markaz[in Persian [In Persian]

Gaziorowski, Mark (1371) American Foreign Policy and the Shah, translated by Fereydoun Fatemi, Tehran: Markaz[in Persian]

Gaziorowski, Mark (1384) Mossadegh and the Coup, translated by Ali Morshedizad, Tehran: Qasideh .[In Persian]

Gozashteh charagh rah aynadeh est(1361), History of Iran between the two coups of 1299 and 1332, Tehran: Qoqnos.[In Persian]

Lahiji, Abdolkarim (1984), Oral history of Iran at Harvard University, with the efforts of Habib Lajevardi, interviewer: Zia Sedghi, March 5, 1984, tape number 5.

Lapping, Brian (1985), The fall of the British Empire and the government of Dr. Mossadegh, translated by Mahmoud Enayat, Tehran: Ketab Sara.

Lankarani, Mustafa (1985), Oral history of Iran at Harvard University, with the efforts of Habib Lajevardi, interviewer: Zia Sedghi, May 13, 1985, tape number 2.

Mahvi, Abolfateh (1985) Oral History of Iran at Harvard University, with the Efforts of Habib Lajevardi, Interviewer: Habib Lajevardi, April 26, 1985.

moshruh mozakrat mojals shoraye melli, 20 farvardin1323, doreh chehardeham, neshast 16.[In Persian]

moshruh mozakrat mojals shoraye melli,18khardad1323, doreh chehardeham neshast 35.[In Persian]

moshruh mozakrat mojals shoraye melli, 31mardad1323, doreh chehardeham, neshast 56.[In Persian]

moshruh mozakrat mojals shoraye melli, 2aban1324, doreh chehardeham, neshast 155.[In Persian]

moshruh mozakrat mojals shoraye melli,28ordibehasht1329, doreh shanzdeham, neshast 25.[In Persian]

moshruh mozakrat mojals shoraye melli,5azar1343, doreh bist ve yekam, neshast 120.[In Persian]

Mehrabi, Masoud (1368) History of Iranian Cinema from the Beginning to 1978, Bija: Film Publication.[In Persian].

Mehrjoo, Habibollah (1370), Memoirs of Morteza Kashani, Tehran: Revolutionary Documents Center

Nejati, Gholamreza (1377) Mossadegh: Years of Struggle and Resistance, Volumes 1 and 2, Tehran: Rasa.[In Persian]

Noreddin Kia, Fazlollah (1377) Memoirs of Service in Palestine, Tehran: Abi.[In Persian]

ravasani, shapor(1386), mafahim ejtemaei dar javame mostemarati, taharan:amirkabir.[In Persian]

rozvelt, karmit(1394) koodeta:khaterat karmit rozvelt az koodetaye28mardad, motarjam: mohsan askari, taharan: sales.{ in persian]

zehtab fard, rahim(1324) ghoghay naft: peyshfyneynteojay talkh syasy, bi-ja:bi-na.

sarreshteh, hoseinghali(1367). khaterat man: yaddashtehyay doreh 1334-131, taharan:hesynaghaly sarreshteh.[in Persian]

saidi firuzabadi(1382) khaterat, bahkveshesh: mahmadhosan myrahasyney,yzad:daneshgah yzad[in Persian]

soodagar,mahmadreza(1369),roshd ravabet sarmayeh dari dar iran taharan: sholeh andisheh.[In Persian]

sif porfatemi, nasrollah(1379) gozand ruzgar, taharan: shirazeh.[In Persian]

shakeri, khosro ve mostefi shoaeiyan(1352) karnameh mosadgh ve hezb toudeh, taharan: mozdak.[In Persian]

shfiei, amirvali(1340) asrari az siastehaye posht pardeh dar iran, jeld 1, taharan: bi na.[In Persian]

shahbazi, ali(1377) mohafez shah: khaterat ali shahabazy, jeld1, taharan :ahle ghalam.[In Persian]

shahbazi, abdollah(1370) zoho va soghoot saltant Pahlavi:jostarehayi az tarikh moaser iran, jeld2, taharan:etlaat.

toloi, mahmud(1372) bazygeran asr pahlav az foroghi ta fardost, jeld22, taharan:elm..[In Persian]

Woodhouse, CM (1364) Operation Boots, Translator: Farahnaz Shakuri, Tehran: Nahshare- No.[In Persian]

Yeganeh, Mohammad (1985) Oral History of Iran at Harvard University, with the Efforts of Habib Lajevardi, Interviewer: Zia Sedghi, July 9, 1985, Tape No. 9 and July 16, 1985, Tape No. 15.

Documentary sources&Published documents

Historical Events as Narrated by SAVAK Documents (2007), Book 1, Tehran: Historical Documents Center of the Ministry of Intelligence.

Without Explanation as Narrated by SAVAK Documents (2008), Book 1, Tehran: Historical Documents Center of the Ministry of Intelligence.

The Pahlavis: The Pahlavi Family as Narrated by Documents (2003), with the help of: Farhad Rostami, Volume 2, Tehran: Institute for Contemporary Historical Studies.

The Million Party as Narrated by SAVAK Documents (2009), Tehran: Historical Documents Center of the Ministry of Intelligence.

The Rashidians as Narrated by SAVAK Documents (2010), Volumes 1-3, Tehran: Historical Documents Center of the Ministry of Intelligence.

Moradi, Shahriar and Others (2013), Documents from the Million Party, Tehran: Khaneh Ketab.[In Persian]

Unpublished documents

SAkMA (sazman asnad va ketabakhaneh melli iran) .[In Persian]

SAkMA: 39972/310

SAkMA: 7605/310

SAkMA: 528/298

MOTMA (moasseseh motaleat tarikh moaser iran) .[In Persian]

Reference number 63900-0-0P

Reference number 63919-0-0P

Reference number 63952-0-0P

Reference number 63953-0-0P

Reference number 31-2017-4513SH

Reference number 118-3034-4513SH

Reference number 75-6-23-146R

Reference number 24-10-146R

Reference number 59-6-146R

Reference number 96-9-144M

Magazines

mihanparastan, sal 1323sh, shomarehai 193va195.[In Persian]

hoquq mardom, bahar 1352, shomareh 31.[In Persian]

hoquq mardom, zemestan 1354, shomareh42.[In Persian]

khaterat vahid,sal1352, shomareh 23.[In Persian]

Khandaniha, sal 1325, shomareh209 va sal1327, shomareh88.[In Persian]

Latin sources

Ashcroft, et al. (2007). The Post-Colonial Studies: The Key Concepts. London: Rutledge.

Baran. P(1976) The political economy of growth. Harmondsworth: Penguin Books.

Chua, L, (2020)Imperial Negotiations:Introducing Comprador Networks and Comparative Modernities. Architectural Histories, Vol.8,No.1.

Dunn,j. (1978), west african states:failure and promise. cambridge: Cambridge university press.

Fanon,f(2004) the Wretched of the Earth, transl:Richard philcox, New York: Grove Press.

Frank, Andre
Gunder(1972)Lumpenbourgeoisie:Lumpendevelopment:Dependence,class and politics in Latin America,New York: Monthly Review Press.

Jessop,Bob(1985)Nicos Poulantzas:Marxist Theory and Political Strategy, london:Macmillan.

Hao, Yen-ping (1970), the comprador in nineteenth century china:bridge between east and west,volume45 of Harvard east asian series,harvard university press.

Heartfield,James(2005) China s comprador capitalism is coming home, Review of radical political economics, volume37, No.2,pp 196-214.

Kasaba, Resat (1988),Was there a compradore Bourgeoisie in Mid-nineteenth-century western Anatolia?,Vol.11,No.2,research foundation of state university of new york,pp215-228.

Kofi,TettehA.(1972)The elites and underdevelopment in Africa:the case of ghana, Berkely Journal of Sociology.Vol 17,pp97-115.

Lopes, Carlos (2017) Macroeconomic policy framework for Africa s structural transformation, Addis ababa:uneca.

Mgbeoji,Ikechi(2014)the comprador complex:Africa IPRs Elites,Neo-colonialism and the endureing of African IPR Agenda by external interest, intellectual property journal, Vol26, p313-329.

Mitrović, Ljubiša (2010)The new bourgeoisie and Its Pseudo-Elite in the societies of peripheral capitalism ‘Series: philosophy, sociology, psychology and history, Vol.9 No. 1, 2010,pp1-13.

Mosala, Seshupo Josial (2021) The role of the Comprador Bourgeoisies in Post -independent Africa, South Africa:North-West University.

Nwauwa, Apollos (2020) Western education and the rise of a new African elite in west Africa,

<http://doi.org/10.1093/acrefore/9780190277734.013.282>,
30January2020.

Poulantzas, Nicos(1975)classes in contemporary capitalism, London, NLB.

Saul, J.S. & Bond, P(2014) South Africa – The present as history: From Mrs Ples to Mandela & Marikana. Johannesburg: Jacana.

Swainson.n(1978) state and economy in post -colonial Kenya, Canadian journal of African studies, vol.12, No.3, pp357-381.

Turok, Ben (1987) Africa: What can be done? London: The Bath Press.

Vitalis,Robert (1990) on the theory and practice of compradors, international journal of middle east studies, Vol 22, No 3, pp291-315

Woddis,Jack(1967) introduction to Neo-colonialism,London: Lawrence & wishart.

Cite this article: **Soltani Ahmadi, Mojtaba & Pourqanbar ,Mohammad Hasan & Solgi, Ruhollah** (2025). *Evaluation of a Theory: Comprador bourgeoisie in contemporary Iran (with emphasis on Rashidian family)*. Journal of Historical Researches of Iran and Islam, vol 19, No.35. Pages:156-184.

DOI. 10.22111/jhr.2025.50699.3747

© The Author: **Mojtaba Soltani Ahmadi & Mohammad Hasan Pourqanbar& Ruhollah Solgi**

Publisher: University of Sistan and Baluchestan

ارزیابی یک نظریه: بورژوازی کمپرادور در ایران معاصر (با تأکید بر خانواده رشیدیان)

مجتبی سلطانی احمدی^۱ محمدحسن پورقنبر^۲ روح الله سلگی^۳

۱. (نویسنده مسئول) دانشیار گروه تاریخ و تمدن اسلامی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران. رایانامه: msoltani94@pnu.ac.ir

۲. دکتری گروه تاریخ، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران. mpourghanbar8@gmail.com

۳. استادیار گروه علوم سیاسی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران، ایران. r.solgi@ihcs.ac.ir

اطلاعات مقاله چکیده

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۲۰

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۴/۲۵

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۵/۰۴

تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۰۵/۱۵

واژه‌های کلیدی:

ایران،

قشر بندی اجتماعی،

طبقات اجتماعی،

بورژوازی کمپرادور،

سرمایه داری،

خانواده رشیدیان،

دوره پهلوی.

قشر بندی اجتماعی یکی از موضوعات مهم در حوزه جامعه‌شناسی تاریخی بشمار می‌آید. زیرا ساختار قشر بندی و نوع طبقات اجتماعی در هر جامعه‌ای نه تنها می‌تواند در حوزه واکاوی تاریخ اجتماعی یک کشور، بلکه در بر بخشی از تاریخ سیاسی، فرهنگی و اقتصادی آن نیز به‌نوعی تأثیر گذار باشد. این مقاله، قصد دارد به شناخت و ارزیابی یکی از اقشار اجتماعی تاریخ سده اخیر ایران یعنی بورژوازی کمپرادور یا همان طبقه سرمایه‌دار وابسته، با تمرکز بر عملکرد یکی از خاندان‌های متنفذ دوره پهلوی و منتسب به این قشر به نام رشیدیان بپردازد و به این سوال پاسخ دهد که: آیا رشیدیان‌ها را می‌توان به‌عنوان یک نمونه از اقشار متنفذ بورژوازی کمپرادور یا به عبارتی سرمایه‌داری وابسته در ایران معاصر دانست؟ براین مبناء، با کار بست روش پژوهش تاریخی متکی بر منابع کتابخانه‌ای بر اساس گردآوری داده‌ها از منابع و اسناد تاریخی اعم از منتشر شده و انتشار نیافته، و شیوه پژوهش تحلیلی با تأکید بر واکاوی ویژگی‌های قشر بورژوازی کمپرادور و تطابق آن با خصایص خانواده رشیدیان سعی شده است تا پاسخ دقیقی به پرسش مطروحه یافت شود. یافته‌ها نشان می‌دهد که خانواده رشیدیان، عمده مشخصات و ویژگی‌های طبقه بورژوازی کمپرادور یا سرمایه‌داری وابسته در حوزه‌های سیاسی، فرهنگی و اقتصادی را دارا بوده است. ویژگی‌هایی چون: هم‌کاری و ارتباط تنگاتنگ با دولت خارجی، مقابله با نیروهای ملی‌گرا، دارا بودن رویکرد محافظه‌کارانه و ارتجاعی در حوزه سیاست داخلی، وابستگی فرهنگی، نوکیسگی، لمپن‌مآبی و مشی فکری کاملاً منفعت‌طلبانه، همچنین در حوزه اقتصادی: رانت‌خواری و انحصار طلبی و ایفای نقش موثر در بازار واسطه‌گری، دلالی و کارچاق‌کنی، همگی حکایت از ماهیت بورژوازی کمپرادور امثال رشیدیان‌ها داشته است.

استناد: سلطانی احمدی، مجتبی و پورقنبر، محمدحسن و سلگی، روح الله (۱۴۰۴) *ارزیابی یک نظریه: بورژوازی کمپرادور در ایران معاصر (با تأکید بر خانواده رشیدیان)*، پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام، بهار و تابستان، دوره ۱۹، شماره ۳۶، ص ۱۸۴-۱۵۶.

DOI. 10.22111/jhr.2025.50699.3747

© نویسندگان: مجتبی سلطانی احمدی و محمدحسن پورقنبر و روح الله سلگی

ناشر: دانشگاه سیستان و بلوچستان

مقدمه

در باب تاریخ اجتماعی ایران، منابع ارزشمندی از سوی برخی محققان همچون سعید نفیسی، ویلم فلور، روی پرویز متحده و مهم‌تر از همه مرتضی راوندی به رشته تحریر درآمده است، که به جنبه‌های گوناگون زندگی جامعه ایران در مقاطع مختلف تاریخی پرداخته‌اند. یکی از ابعاد پژوهش در حوزه اجتماعی، پیرامون نظام قشربندی در جامعه می‌باشد. جدیدترین شکل قشربندی اجتماعی، طبقه اجتماعی محسوب می‌شود، که به‌طور عمده مرهون تحقیقات کارل مارکس و ماکس وبر، دو متفکر شاخص قرن نوزدهم است، اندیشمندانی که به دنبال ظهور سرمایه‌داری صنعتی در اروپا طی میانه قرن نوزده و به تبع آن هم پیدایی ساختار اجتماعی جدید در جهان غرب، در پی واکاوی این جنبه از حیات اجتماعی برآمدند. در ایران نیز ساختار قشربندی اجتماعی به‌ویژه دوره معاصر، به‌صورت مستقیم یا غیرمستقیم موضوع موردتوجه تعدادی از اندیشمندان در قالب تألیف کتاب و مقالات علمی بوده است که از نمونه‌های برجسته در این حوزه می‌توان به کتاب‌های «طبقه و کار در ایران» از بهداد و نعمانی، «طبقات اجتماعی، دولت و انقلاب ایران» اثر اشرف و بنوعیزی، «درآمدی بر طبقات اجتماعی در ایران» تألیف جوادی، و همچنین به مقالات «سیاست در ایران: گروه‌ها، طبقات و نوسازی» از آلن بیل، «جایگاه و نقش طبقات اجتماعی در ایران» اثر کشاورز، و «نابرابری‌ها و قشربندی اجتماعی در ایران» از لهسایی‌زاده اشاره نمود. در این راستا، برخی صاحب‌نظران چپ‌گرای ایرانی مانند رواسانی، سوداگر، جزنی و احمد اشرف که در نوشته‌های خود پیرامون مسائل ایران معاصر تجزیه و تحلیل نموده‌اند، بعضاً به مقوله ساختار طبقاتی کشور نیز پرداخته، در این میان از قشری با عنوان «بورژوازی کمپرادور» یا همان «سرمایه‌داری وابسته» به‌مثابه یک‌لایه از طبقه بورژوا نام بردند. این پژوهشگران که تحت تأثیر مارکسیسم و با تأسی از نظریه‌پردازان مکتب وابستگی همچون پل باران، پل سوئیزی، آندره گوندر فرانک و سمیر امین، درصد واکاوی علل عقب‌ماندگی ایران برآمده بودند، برپایی اقشار جدید اجتماعی به‌ویژه بورژوا کمپرادور در جامعه ایرانی را یکی از اهرم‌های اصلی دول قدرتمند استعمارگر و امپریالیسم در راستای ایجاد سلطه و تداوم نفوذ در ایران، که منجر به انحطاط و عدم پیشرفت کشور شد، قلمداد نمودند. اگرچه این اندیشمندان ایرانی و آن نظریه‌پردازان خارجی که در آثار خود به‌صورت کلی به

بورژوازی کمپرادور اشاره کرده، عمدتاً بر روی شاخص‌ترین ویژگی این قشر یعنی وابستگی سیاسی و اقتصادی آنان به یک دولت قدرتمند خارجی تمرکز نمودند، با این حال نسل جدید متفکران چپ‌گرا که طی دهه‌های اخیر بر محوریت نظریه وابستگی به علل عقب‌ماندگی کشورهای جهان سوم پرداخته‌اند، بیش‌ازپیش بر روی شناخت بورژوازی کمپرادور متمرکز شده، ممیزه‌های قشر مزبور را در ابعاد گوناگون سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی واکاوی نمودند. در این مقاله، نویسندگان بدون این که بخواهند همه ریشه‌های توسعه‌نیافتگی کشور را به جهان سرمایه‌داری غرب به‌ویژه انگلستان فرو بکاهند، و با قبول این که پیوند قشر بورژوا کمپرادور ایرانی طی صدسال اخیر فقط محدود به انگلیس نبوده است، بلکه طی مقاطع زمانی مختلف، به دول قدرتمند دیگر به‌ویژه آمریکا، روسیه و چین نیز وابستگی داشته و دارد، لذا هدف‌شان این است که با اتخاذ مشی جامعه‌شناسانه مبتنی بر ساختار طبقاتی جامعه ایرانی به‌ویژه با تأکید بر استخراج داده‌ها و مستندات از منابع تاریخی پیرامون یکی از خانواده‌های متنفذ و فرادست ایرانی طی نیمه اول قرن ۱۴ ش یعنی رشیدیان (حبیب اله و فرزندان) را بررسی و مقایسه خصایص آن با ویژگی‌های بورژوازی کمپرادور، وجود یا عدم وجود بورژوا کمپرادور در ایران را در معرض ارزیابی قرار دهند. پژوهشی از این نوع و در قالب این الگواره، شاید این امکان را بدهد که فهم دقیق‌تری از خاستگاه و ماهیت این قشر پیدا کرده، در نتیجه هم بهتر بتوانیم یکی از علل عدم توسعه و عقب‌ماندگی ایران را تجزیه و تحلیل نماییم. با این اوصاف، سؤالی که مقاله بر محوریت آن به رشته تحریر درآمده است، چنین هست:

آیا خانواده رشیدیان را می‌توان به‌مثابه نمونه‌ای از وجود قشر بورژوازی کمپرادور در ایران معاصر قلمداد نمود؟

به‌منظور پاسخ به سؤال مزبور، ما از یک‌سو، با شیوه کتابخانه‌ای گردآوری داده‌ها یعنی کاوش در منابع تاریخی درجه یک اعم از اسناد، مطبوعات و خاطرات که داده‌های کمیاب و معتبری را در این راستا در اختیار نویسندگان قرار می‌دهند و از سوی دیگر، با رویکردی جامعه‌شناسانه بر مبنای تحلیل و واکاوی ویژگی‌های قشر بورژوازی کمپرادور و تطابق آن با ماهیت رشیدیان، حضور بورژوا کمپرادور، در جامعه ایران را، به‌صورت موردی و محدود، مورد آزمون قرار می‌دهیم. پیرامون موضوع این تحقیق به‌طور خاص یعنی بورژوازی کمپرادور و خانواده رشیدیان مقاله‌ای تاکنون نوشته نشده است، اما به‌طور عام در باب آزمون نظریه‌ای جامعه‌شناسی در چارچوب تاریخ ایران از مقالات «ارزیابی جامعه‌شناختی نظریه استبداد ایرانی در تحلیل توسعه تاریخی ایران» تألیف موسی عنبری، «بررسی انتقادی جامعه‌شناسی تاریخی سلطه‌پذیری ایرانیان» از ساجدی و دیگران، «ارزیابی و نقد

پارادایم نئومارکسیستی توسعه با تأکید بر جامعه‌شناسی تاریخی توسعه در ایران» نوشته فریبا صنعتی می‌توان نام برد.

چارچوب نظری

منشاء پیدایی مفهوم بورژوازی کمپرادور (comprador bourgeoisie) را باید در فضای استعماری جهان، و رابطه میان کشور مستعمره و استعمارگر طی میانه قرن ۱۹ م جستجو نمود. دامنه کاربرد این اصطلاح به تدریج گسترش یافت تا آنجا که جهان سرمایه‌داری و فضای دوقطبی آن یعنی جوامع پیرامون، عقب‌مانده و استثمارشونده از یکسو و کشورهای مرکزی، پیشرفته و استثمار کننده در سویی دیگر، که حلقه محوری آن نیز وابستگی پیرامون به مرکز بود را دربر گرفت. در این چارچوب، بورژوازی کمپرادور، در ابتدا برای بخشی از بازرگانان جوامع مستعمره که به عنوان نماینده و کارگزار کمپانی‌های غربی، زمینه فروش کالاهای اروپایی در کشور خود را هموار می‌کردند اطلاق گردید، اما در ادامه، طی قرن ۲۰ م نه فقط تجار بلکه برخی اقشار فرادست جامعه که به عنوان سرمایه‌داران وابسته شناخته می‌شدند را شامل شد، همان افرادی که جایگاه‌های مهم قدرت و نفوذ را در ساختار سیاسی، اقتصادی و اداری اشغال کرده، و از این موقعیت در راستای بهبود منافع دول ثروتمند بیگانه و به ضرر مصالح ملی بهره بردند، ضمن این که خود نیز از این فرصت به منظور کسب سرمایه اقتصادی و نفوذ سیاسی استفاده نمودند. (baran, 1962, pp230-؛ hao, 1970, 17-؛ Mgbeoji 2014, pp314؛ Kasaba, 1988, pp217-219:231 heartfield, 2005, 199:19). بورژواکمپرادورها از زوایای مختلف قابل تبیین می‌باشند، که در این پژوهش قصد داریم بر ابعاد سیاسی، اقتصادی و فرهنگی‌شان متمرکز شویم.

از بُعد سیاسی، خصایص بورژوازی کمپرادور را می‌توان در دو شاخص بارز وابستگی خارجی و محافظه‌کاری تفکیک نمود. پیرامون وابستگی خارجی باید عنوان نمود که قشر بورژواکمپرادور، شامل عناصری است که توسط سلطه استعماری معرفی شده، ریشه در سرمایه خارجی داشته و به خاطر همکاری و همسویی با دول بیگانه، به موقعیت برجسته در ساختار سیاسی و اجتماعی کشور خود دست پیدا می‌کنند، نه تنها تمایلی به استقلال سیاسی کشور ندارند، بلکه منافع خود را در وابستگی کشور می‌بینند (Ashcroft, 2007: p55؛ Saul and Bond, 2014: p7). این قشر حتی در دوران پساستعمار و رهایی کشور از یوغ سلطه مستقیم بیگانه نیز درازای تضمین حفظ قدرت خود از سوی نیروهای خارجی، همچنان با دول بیگانه در قالب استعمار نو همکاری می‌کنند (mosala, 2021: 44؛ dunn, 1978: 43؛ turok, 1987: 53؛ woddie, 1967: 32, 56).

ضمن این که همواره تقابل با نیروهای ملی‌گرا، تضعیف جریان ناسیونالیست و درهم شکستن قدرت آنان از طُرُق مختلف را در دستور کار قرار می‌دهند (mosala, 2021: 49). محافظه‌کاری، دیگر ممیزه بورژوازی کمپرادور در عرصه سیاسی است، چراکه به خاطر موقعیت اقتصادی و جایگاه اجتماعی خود در قالب طبقه فرادست، ذی‌نفوذ و حاکمه، نه‌تنها از هرگونه تحوّل و تغییر در ساختار سیاسی کشور گریزان هستند، بلکه حتی شدیداً در مقابل دگرگونی ایستادگی می‌کنند زیرا حفظ نظم موجود و تداوم ثبات، ضامن تأمین منافع اقتصادی و اجتماعی آنان است (swainson, 1978: 359-46; mosala, 2021: 45-46). یکی از نشانه‌های این خط‌مشی محافظه‌کارانه بورژواکمپرادورها، همسویی با رژیم‌های اقتدارگرا و خودکامه هست، به‌ویژه اگر این نوع حکومت‌ها، در مسیر توسعه وابسته قرار داشته باشند (Frank, 1972: 59; Jessop, 1985, p249). علامت دیگر این نوع مشی، حمایت از احزاب و رجال راست‌گرا و حتّی واپس‌گرای سیاسی می‌باشد (Mitrović, 2010, p7: Lopes et al., 2017: 42)، ضمن این که بالطبع با احزاب و گروه‌های سیاسی تحوّل‌خواه اعم از انقلابی و اصلاح‌طلب مخالف هستند (hao, 1970, 17-19; baran, 1976, pp230: vitalis, 1990: 43).

در عرصه فرهنگی، برجسته‌ترین ممیزه بورژواکمپرادورها، دلبستگی آنان به فرهنگ بیگانه می‌باشد، تا آنجا که عدم‌توجّه به هویت ملی و فقدان تمایل برای مبارزه در راستای استقلال فرهنگی، از خصوصیات آنان می‌باشد (Ashcroft et al, 2001: p 55). این لایه از سرمایه‌داری، نه‌تنها درصد زدودن آثار فرهنگ استعمار از وطن خود نیستند، بلکه به‌عنوان عوامل تأثیرگذار در تغییر اجتماعی، حتّی توسعه‌نیافتگی و فرهنگ وابستگی را نیز در جامعه ترویج می‌کنند (Mitrović, 2010: p7: kofi, 1972: 100-102). این قشر با نظر به ارتباط تنگاتنگ و حتّی وابستگی مالی به ابرقدرت خارجی، از فرهنگ بومی و ملی فاصله گرفته، کاملاً متأثر از فرهنگ بیگانه بوده، و نه‌تنها درصد همسویی خود با الگوهای فرهنگی و سبک زندگی کشور مرجع هستند بلکه یکی از ابزارهای نفوذ فرهنگ بیگانه در جامعه خود تلقّی می‌شوند (Chua, 2020: p3; Nwauwa, 2020, pp2-4). دومین خصلت در این حوزه، شخصی‌نگری و منفعت‌طلبی است، چنان‌که خودمحوری و سودجوئی در اعضای این قشر به‌عنوان لایه‌های فوقانی طبقه بورژوازی و سرمایه‌داران وابسته، بسیار پُررنگ بوده، کُنش‌های خود را حول محور نفع شخصی تنظیم می‌کنند. در این راستا، مصالح ملی برای آنان در مقایسه با منافع شخصی، فاقد ارزش تلقّی گردیده، که این از نظر اجتماعی نیز صبغه غیرمسئولانه به تصمیمات و رفتار آنان می‌دهد (Mitrović, 2010: 43).

Mgbeoji 2014:p315:p5) پیروی کورکورانه و نسنجیده به هر قیمتی از منافع فردی موجب می‌شود تا آن‌ها حتی در مواقع مقتضی این آمادگی را داشته باشند که در راستای افزایش ثروت اقتصادی خود، به زیان هم‌وطنان اقدام نمایند (Mitrović, 2010: p6). ویژگی سوم به نوکیسگی و عشرت طلبی این قشر ارتباط دارد. بخش عمده‌ای از بورژواکمپرادورها که به لطف ساختار اقتصادی معیوب کشورشان و فقدان تنظیمات اجتماعی برای باز توزیع ثروت، تحرک طبقاتی صعودی را از طریق رانت‌خواری و دلالی تجربه می‌کنند (Ashcroft et al, 2001, p 55:155, Poulantzas, 1975)، از یک‌سو، خود را به طبقه اجتماعی مبدأ متعلق ندانسته و از سوی دیگر نیز با جایگاهی که به‌تازگی کسب نمودند، آشنایی ندارند، از این‌رو، به عنوان اشخاص تازه‌به‌دوران رسیده با هدف غلبه بر احساس حقارت خود در مقابل افراد طبقه جدید، مجبور به تظاهر و خودنمایی هستند، که ساده‌ترین ابزار در این مسیر هم تجمل‌طلبی، عیّاشی و مصرف‌گرایی است (Mitrović, 2010: p5؛ Chua, 2020:p12). چهارمین خصیصه، کم‌مایگی در افکار و جاهل‌مآبی در کردار است، که اگرچه نه در همه بورژواکمپرادورها، بلکه در بخش قابل‌توجهی از آنان وجود دارد و می‌توان از آن به عنوان لمپنیسم نیز نام برد. جدای از این‌که این لایه از طبقه سرمایه‌دار، حامیان خود را از میان اشخاص سودجوی حاضر در طبقات پایین و حاشیه‌ای جامعه جذب می‌کند (Mitrović, 2010: 6) خود نیز عمدتاً در ذهنیت و کنش لمپن‌مآب هستند (Mitrović, 2010:p6) تا آنجا که حتی برخی اندیشمندان، بورژوازی کمپرادور را نوعی همسان با لمپن بورژوازی دانسته و به ماهیت عمدتاً مشابه آنها اشاره کرده‌اند (Frank, 1970: pp19-24).

در عرصه اقتصادی، رانت‌خواری مهمترین شاخصه این لایه از طبقه سرمایه‌داری بشمار می‌رود، چرا که آنان به پشتوانه دولت خارجی و البته با حمایت حاکمیت اقتدارگرای داخلی، که خود وابستگی شدیدی به یک یا برخی از ابرقدرت‌های خارجی دارند، بدون ملاک قرارگرفتن کارآمدی و رقابت آزاد با دیگران، در راستای کسب درآمد مالی، به امتیازات و انحصارات اقتصادی نائل شده و با زدوبند و سوءاستفاده از مراودات خود با منابع قدرت، ثروت‌اندوزی را در دستور کار قرار می‌دهند (Mitrović, 2010: 6؛ vitalis, 1990: 292-293؛ mosala, 2021: 45-48) علاوه بر این، ماهیت وابسته بورژوازی کمپرادور تا حد زیادی ناشی از نقش پُررنگ آنان در مقوله واسطه‌گری، کارچاق‌کنی و البته واردات کالاهای خارجی، البته تحت پوشش فعالیت در حوزه دادوستد و به نام تجارت خارجی است که همین امر موجب فشار بر چرخه تولید داخلی، ممانعت از توسعه اقتصادی

و آسیب به اقتصاد کشور می‌گردد (lopes, 2017: 42; Mitrovic, 2010: 7; vitalis, 1990: 293-294; baran, 1976: 62).

نگاهی گذرا به خانواده رشیدیان

حبیب‌اله رشیدیان مقارن آغاز قرن ۱۴ ش به عنوان پیشکار و مباشر سفارت انگلیس فعالیت می‌کرد، تا آنجا که حتی مطابق برخی منابع که در صحت و سقم آن نمی‌توان اظهار نظر قطعی نمود، در فرآیند روی کار آمدن پهلوی اول ایفای نقش کرد. مدتی پس از آغاز سلطنت رضاشاه، به دستور او روانه زندان گردید و بیش از یک دهه یعنی تا پایان فرمانروایی رضاشاه در زندان بسر برد. در ابتدای دهه بیست به همراه فرزندان یعنی سیف‌اله، قدرت‌اله و اسداله، تکاپوهای خود را در عرصه سیاست ایران همسو با خطمشی انگلستان و در تعامل بسیار نزدیک با انگلیسی‌ها از سر گرفت، ضمن این‌که با حمایت همین کشور، کسب‌وکار اقتصادی خود را از طریق رانت‌جویی و انحصارطلبی رونق فراوانی بخشید. این روند تا آغاز دهه سی ادامه یافت، تا آنکه با روی کار آمدن دولت محمد مصدق، و تضعیف نفوذ انگلیس در ساختار سیاسی و اقتصادی ایران، فترتی در فعالیت‌های اقتصادی پُرسود آنان اتفاق افتاد، با این حال، در دو سال نخست‌وزیری این نخست‌وزیر ملی‌گرای دموکراسی‌خواه، تمرکز عمده رشیدیان‌ها بر روی مبارزه سیاسی با مصدق از طریق دسیسه و کارشکنی قرار داشت، تا آن‌که در نهایت، در سقوط دولت مصدق نقش اثرگذاری ایفا نمودند. بعد از کودتای مرداد ۱۳۳۲ ش تا نزدیک به یک دهه بعد، برادران رشیدیان از یک‌طرف، هم در حوزه سیاسی بصورت غیرمستقیم و در پشت پرده تحرکاتی نسبتاً مهم نشان دادند و هم در حوزه مالی به زدوبند، دلالی و رانت‌خواری مبادرت ورزیده، بیش از پیش بر سرمایه اقتصادی خود افزودند. از اواسط دهه چهل شمسی به بعد یعنی تقریباً پانزده سال پایانی حکومت پهلوی، تمرکز آنان بصورت کامل بر روی مسائل اقتصادی و انباشت ثروت مالی با سازوکارهای عمدتاً غیرقانونی قرار گرفت، تا جایی که رشیدیان‌ها مقارن پایان رژیم پهلوی به عنوان یکی از ثروتمندترین خاندان‌های حاکمه ایرانی شناخته می‌شدند (بنگرید: رشیدیان‌ها، ۱۳۸۹: جلد‌های ۱-۲-۳؛ موسسه پژوهش، ۱۳۶۸: ۱۰۷-۱۰۵؛ خامه‌ای، ۱۳۷۲: ۱۸۶؛ آرامش، ۱۳۷۱: ۲۴/۲؛ سررشته، ۱۳۶۷: ۱۷؛ طلوعی، ۱۳۷۲: ۸۸۶/۲؛ شهبازی، ۱۳۷۰: ۳۴۰/۲).

رشیدیان‌ها به عنوان بورژواکمپرادور ایرانی

نویسندگان این سطور در راستای واکاوی جامع و دقیق قشر بورژوازی کمپرادور و تطبیق آن با ویژگی‌های خانواده رشیدیان، به بررسی این موضوع در قالب سه حوزه کلی و مجزای سیاسی، فرهنگی و اقتصادی خواهند پرداخت.

الف: سیاسی

۱. وابستگی خارجی

قشر بورژواکمپرادور، که نه فقط گرایشی به استقلال سیاسی کشور نداشته، بلکه منافع خود را در وابستگی کشور به ابرقدرت‌های خارجی می‌بینند، طی دوران پساستعمار نیز در ازای تضمین حفظ جایگاه خود از سوی نیروهای خارجی، همچنان با دول بیگانه در قالب استعمار نو همکاری می‌کنند که یکی از نشانه‌های آن، می‌تواند تقابل با نیروهای ملی‌گرا، تضعیف جریان ناسیونالیست و درهم شکستن قدرت آنان از طریق مختلف و دیگری نیز پیوند و ارتباط تنگاتنگ با یکی از ابرقدرت‌های خارجی باشد. داده‌های متعدد تاریخی در راستای همسویی این ویژگی با خصایص خانواده رشیدیان وجود دارد، از یک‌سو، کینه‌توزی و عناد نسبت به دولت مصدق و توسل به انواع و اقسام اقدامات در راستای فروپاشی این دولت استقلال طلب (بنگرید: وودهاوس، ۱۳۶۴: ۲۴-۴۸؛ روزولت، ۱۳۹۴: ۲۰۶-۱۳۳؛ زهتاب‌فرد، ۱۳۲۴: ۳۲۲؛ مهرجو، ۱۳۹۰: ۱۳۵؛ لپینگ، ۱۳۶۵: ۵۲؛ موزلی، ۱۳۶۸: ۲۱۹؛ گازپوروسکی، ۱۳۸۴: ۶۴-۶۳؛ شاکری، ۱۳۵۲: ۱۰۳/۲؛ عظیمی، ۱۳۹۴: ۱۷۶؛ الموتی، ۱۳۶۹، ج ۳۷۰/۶ و ۴۲۸؛ همان، ج ۴۱/۷ و ۸۲؛ مصطفی علم، ۱۳۷۱: ۴۵۶-۴۵۸؛ نجاتی، ۱۳۷۷، ۱، ۳۴۷/۱؛ اکبری، ۱۳۹۳: ۲۲-۲۴) تا رویکرد منفی نسبت به دیگر رجال برجسته ناسیونالیست حتی سال‌ها بعد از سقوط دولت ملی در ۱۳۳۲ ش (رشیدیان‌ها، ۱: ۳۶۶/۱۳۸۹؛ همان: ۴۱۱/۱؛ همان: ۴۳۲/۱؛ همان: ۲/۳۲۵؛ گازپوروسکی، ۳۰۵: ۱۳۷۱ و ۳۶۷؛ روشنفکر، ۱۴۰۲: ۱۳۴-۱۳۷) و در سویی دیگر، وابستگی کامل، تعامل نزدیک و پیوند ناگسستنی حبیب رشیدیان و پسرانش با سفارت و ماموران انگلیسی در ایران طی مقاطع زمانی مختلف به ویژه دو دهه بیست و سی شمسی بصورت پیدا و پنهان (بنگرید: وودهاوس، ۱۳۶۴: ۲۲-۵۶؛ روزولت، ۱۳۹۴: ۱۳۳-۲۰۶؛ رشیدیان‌ها، ۱۳۸۹: ۱۳۳/۱ و ۳۸۳ و ۳۹۹؛ درخشانی، ۱۹۹۴: ۲۸؛ فرمانفرمایان، ۱۳۷۷: ۱۸۴؛ شفیعی، ۱۳۴۰: ۵۵/۱؛ رشیدیان‌ها، ۱۳۸۹: ۱۶/۱ و ۱۰۷؛ عمیدی، ۱۳۸۴: ج ۲۰۷/۲؛ دوبلگ، ۱۳۹۳: ۳۶۰؛ سعیدی، ۱۳۸۲: ۳۹؛ اسدی‌پور، ۱۴۰۰: ۴۲-۴۷) تا اقامت نسل سوم این خانواده در انگلستان (متما: ۸۳ الی ۳-۲۳-۱۴۶ ر) همگی می‌تواند دال بر این مدعا می‌باشد، تا آنجا که مطابق روایت یکی از رجال دوره پهلوی: وقتی رابطه سیاسی دوباره با انگلیس برقرار شد زمان زاهدی و قرار شد که دو کشور با هم بر پایه جدید کار بکنند و دنیس رایت به ایران آمده بود، او و انتظام مذاکره خیلی صریحی را در ایران شروع کردند. یکی از ایرادهایی که ایرانی‌ها به انگلیسی‌ها می‌گرفتند این بود که شما در مقام‌های مختلف و جاهای مختلف جاسوس‌هایی دارید و می‌بایست قول بدهید که از این به بعد در کارهای

داخلی ایران مداخله نکنید و به جاسوس‌بازی خاتمه دهید، آن‌ها هم قبول کردند و برای نشان دادن حُسن‌نیت خود حاضر شده بودند که لیست نزدیک به پانصد نفر را در اختیار دولت ایران بگذارند و انتظام به من گفت که ما این لیست پانصد نفری را داشتیم و در این فهرست سرآمدشان برادران رشیدیان بودند (عالیخانی، ۱۹۸۵: نوار ۵)

۲. محافظه‌کاری

بورژوازی کمپرادور به عنوان بخشی از طبقه سرمایه‌دار و متنفذ جامعه، نه تنها از هرگونه تحول و تغییر در ساختار سیاسی کشور گریزان هست، بلکه حتی شدیداً در مقابل دگرگونی ایستادگی می‌کند چراکه حفظ نظم موجود و تداوم ثبات، ضامن تأمین منافع اقتصادی و اجتماعی آنان است. یکی از نشانه‌های این خط‌مشی حمایت از احزاب راست‌گرا و حتی گروه‌های سیاسی واپس‌گرا می‌باشد، طیفی که هرگونه تغییر در ساختار قدرت را برنتابیده، به هیچ وجه ضرورت تغییر در بنیادهای سیاسی را احساس نمی‌کند که در این مولفه نیز مستندات تاریخی دال بر همسویی و مهمتر از آن، همکاری حبیب رشیدیان و فرزندانش با رجال راست‌گرایی مانند سیدضیاء طباطبائی می‌باشد (نورالدین کیا، ۱۳۷۷، ۱۱۰-۱۰۹؛ فرمانفرمایان، ۱۳۷۳: ۲۱۸-۲۱۷؛ میهن‌پرستان، ۱۳۲۳: ۱۹۵/۱؛ همان، ش ۱/۱۹۳؛ سیف‌پور، ۱۳۷۹: ۳۰۸؛ خواندنی‌ها، ۱۳۲۷: ش ۲/۸۸). شاخص دیگر محافظه‌کاری این لایه از طبقه سرمایه‌داری این است که در برابر تغییر و دگرگونی ولو به صورت جزئی با هدف اصلاحات در ساختار سیاسی موضع‌گیری نموده، با گروه‌ها و احزابی که خواستار تغییر در وضعیت موجود هستند مقابله و مبارزه می‌نماید، که در این زمینه نیز تحرکات مستمر و مجدانه خانواده رشیدیان علیه چپ‌گرایان رادیکال یعنی حزب توده، چپ میانه یعنی سوسیالیست‌های پیرو خلیل ملکی و حتی اصلاح‌طلبانی مانند علی امینی همگی حکایت از این موضوع دارد (بنگرید: ساکما: ۳۱۰/۳۹۹۷۲؛ لنکرانی، ۱۹۸۵: نوار ۲؛ لاهیجی، ۱۹۸۴: نوار ۵؛ باهری، ۱۹۸۲: نوار ۱؛ قشقایی، ۱۳۹۳: ۴۶۰؛ گذشته چراغ راه، ۱۳۶۱: ۴۳۱؛ خاطرات وحید، ۱۳۵۲: ش ۹/۲۳؛ خواندنی‌ها، ۱۳۲۵: ش ۳/۲۰۹؛ کاتوزیان و پیشداد، ۱۳۷۰: ۶۹؛ کاتوزیان و پیشداد، ۱۳۸۱: ۳۵۶؛ گازیوروسکی، ۱۳۷۱: ۳۰۵). شاخص سوم، همسویی با حاکمان مستبد و دیکتاتورمآب هست، به ویژه اگر این نوع حکومت‌ها دارای ماهیت وابسته به قدرت‌های خارجی باشند. آن طور که شواهد و مدارک حکایت دارد رشیدیان‌ها شباهت بسیار زیادی با این ویژگی بورژواکمپرادور داشته، چنان‌که با هرگونه اقدام در راستای انتقاد و مخالفت جامعه با هسته اصلی قدرت یعنی شاه واکنش نشان داده و سعی می‌کردند تا نوک پیکان انتقادات جامعه را از راس یعنی پهلوی دوم به دامنه هرم قدرت و سطوح پایین‌تر ساختار سیاسی یعنی رجال دیگر حکومت منحرف سازند (بنگرید: رشیدیان‌ها، ۱۳۸۹: ۱/

۱۳۰، ۳۲۵ و ۳۶۴؛ همان: ۲/ ۱۰؛ همان: ۳/ ۲ و ۱۱)، همچنان که در یکی از اظهاراتش در حضور جمعی از توده‌های مردم:

در این کشور کارگران کلیه نارضایتی‌ها را از ناحیه اعلیحضرت همایون شاهنشاه می‌دانند در صورتی که از این بابت قصوری متوجه ذات مبارک شاهانه نمی‌باشد و مقام شامخ سلطنت به وضع رفّت‌بار مردم توجه کامل دارند و از این حیث بی‌نهایت ناراحت می‌باشند و کلیه تقصیرها متوجه رجال کشور است (رشیدیان‌ها، ۱۳۸۹: ۱/ ۵۴)

ب: فرهنگی

۱. تمایل شدید به فرهنگ بیگانه

دل‌بستگی بورژواکمپرادور به فرهنگ بیگانه، شاخص‌ترین ویژگی آنان در حوزه فرهنگی می‌باشد، تا آنجا که جدای از عدم‌توجه به هویت ملی و فقدان تمایل برای مبارزه در راستای استقلال فرهنگی، خود به عنوان یکی از ابزارهای نفوذ فرهنگ بیگانه در جامعه تلقی می‌شوند. این گزاره برای رشیدیان‌ها کاملاً صدق می‌کند، چراکه در کنار حضور مداوم در کشور انگلیس توسط برادران رشیدیان یعنی قدرت‌اله، سیف‌اله و اسداله رشیدیان (لپینگ، ۱۳۶۵: ۵۳؛ رشیدیان‌ها، ۱۳۸۹، ج ۳: ۳۴۶)، و مهمتر از آن نیز اقامت دائم فرزندان آنان یعنی نسل سوم خانواده رشیدیان در انگلستان و تحصیل در مدارس آنجا و عضویت در سازمان‌های مدنی آن کشور (مُتما، شماره راهنما: ۷ و ۸- ۲۳-۱۴۶ ر) را که می‌توان از نمونه‌های تعلّق خاطر این خانواده به نگرش‌ها، عادات و سبک زندگی غربی عنوان کرد، باید از اقدامات آنان در حوزه فیلم‌سازی که عمدتاً متأثر از فرهنگ غربی بود (مُتما، شماره راهنما: ۴۴-۲۳-۱۴۶ ر؛ اجاللی، ۱۴۰۰: ۹۸؛ جاودانی، ۱۳۸۱: ۸۱؛ مهرابی، ۱۳۶۸: ۵۱) نیز یاد نمود، بعلاوه آن‌که، اعضای این خانواده از هر چیزی که مرتبط با انگلستان بود بطور نامحدود ستایش می‌کردند، تا آنجا که در یکی از این موارد، اسداله هنگامی که از خاطرات مسافرت به هند در معیت محمدرضا شاه سخن به میان آورد، چنین اظهار نمود:

اعلیحضرت همایونی بین دانشجویان ناهار میل فرمودند... آداب غذاخوردن و معاشرت آنها به قدری جذاب بود که مرتباً بر تعجب ترقی هندوستان برای اعلیحضرت می‌افزود... انگلیسی‌ها بهترین بناها و بهترین تمدن را برای هندی‌ها گذاشته‌اند. کشور ما شاید سیصد سال دیگر به ترقی امروز ملت هند برسد (رشیدیان‌ها، ۱۳۸۹، ج ۱: ۱۶)

۲. شخصی‌نگری

دومین خصیصه این لایه از سرمایه‌داری که بی‌ارتباط با ماهیت اقتصادی کاسب‌کارانه و سودجویانه آنان نمی‌باشد، منفعت‌طلبی است، چنان‌که خودمحوری و سودجوئی در آنان بسیار پُررنگ بوده، کنش‌های خود را حول محور نفع شخصی تنظیم می‌کنند. ازین‌رو، مصالح ملی برای آنان در مقایسه با منافع شخصی، فاقد ارزش تلقی شده، صبغه غیرمسئولانه در تصمیمات و رفتار خود در حوزه اجتماعی نشان می‌دهند. علی‌ای‌حال، صبغه خانواده‌رشدیان در این حوزه نیز پُررنگ بود، تا آنجا که احتکار و گرانفروشی طی دوره جنگ دوم جهانی که اکثریت مردم کشور با معضلات عدیده اقتصادی و معیشتی دست و پنجه نرم می‌کردند (مشروح مذاکرات، دوره ۱۴: نشست ۱۶؛ سعیدی، ۱۳۸۲: ۵۴ و ۱۶۵ و ۵۵۱؛ درخشانی، ۱۳۸۶: ۲۷؛ سیف‌پور، ۱۳۷۹: ۳۰۸؛ صاحبکاران و مرادی، ۱۳۹۷: ۱۳۵-۱۳۹)، نمونه مبرهن در این زمینه است، خصلتی که اگرچه آنان را به یکی از اقشار بسیار ثروتمند و متمول جامعه تبدیل کرد، اما در عین حال، سبب بدبینی جامعه به آنان و در نتیجه، فقدان سرمایه اجتماعی گردید (بنگرید: مَتما، شماره راهنما: ۳۱-۲۰۱۷-۴۵۱۳ ش؛ مرادی و دیگران، ۱۳۹۲: ۲۳۷؛ حزب ملیون، ۱۳۸۸: ۱۳۵؛ رشیدیان‌ها، ج ۲: ۳۳۲)، چنان‌که برای نمونه مطابق اظهار یکی از رجال حکومت پهلوی پیرامون لیست حزب ملیون در انتخابات فرمایشی و غیررقابتی مجلس در سال ۱۳۳۹ ش:

...متأسفانه نام دو نماینده کارگران را حذف و به جای آنها نام فرود و رشیدیان را گنجانده بودند. در شبی که آخرین لیست در روزنامه‌های تهران منتشر شد من تا صبح نتوانستم بخوابم و در فکر این بودم که دیگر با چه روئی به وزارتخانه بروم و چه جوابی به همکارانم بدهم. به‌خصوص این که این دو نفر که در لیست کاندیداهای حزب قرار داده شده بودند از منفی‌ترین درجه محبوبیت در بین کارگران برخوردار بودند. (انصاری، ۱۳۹۱: ۱۶۹)

۳. نوکیسگی

ویژگی سوم این سرمایه‌داران وابسته، نوکیسگی و عشرت‌طلبی آنان است، چنان‌که به عنوان اشخاص تازه‌به‌دوران رسیده، سبک زندگی توأم با تظاهر و خودنمایی را اتخاذ نموده، که رویه تجمل‌طلبی و مصرف‌گرایی را در این چارچوب می‌توان تحلیل نمود. سفرهای تفریحی مکرر به خارج از کشور به ویژه انگلستان و اقامت در نایتس بریدج (Knightsbridge) واقع در منطقه مرفه‌نشین و لوکس لندن (مَتما، شماره راهنما: ۶ تا ۷۵-۲۳-۱۴۶ ر؛ لپینگ، ۱۳۶۵: ۵۲)، بعلاوه حضور در مجالس عیش و عشرت طبقه حاکمه با نقش محوری دربار سلطنت پهلوی (دلدن، ۱۳۸۰: ج ۱/۴۶۷؛ بنگرید: شهبازی، ۱۳۷۷: ج ۱/۲۵۶؛ اتفاقات تاریخی، ۱۳۸۶: ۷۰) همگی می‌تواند پرده از

سبک زندگی لاکچری افراد این خانواده بردارد، ضمن آن که این ویژگی نوکیسگی رشیدیان‌ها حتی طی دهه بیست شمسی که اوضاع عمومی کشور بسیار نابسامان و رقت‌انگیز بود هم قابل مشاهده بود (بنگرید: فرمانفرمایان، ۱۳۷۳: ۲۱۸؛ نورالدین کیا، ۱۳۷۷: ۱۰۹) چنان که در یکی از این موارد: آن روز صبح دو برادر به نام‌های نصرالله (منظورش سیف‌اله است) و اسداله رشیدیان که با حال و هوای تازه به دوران رسیده‌های زمان جنگ، ساعت مچی طلا بسته، به موهای‌شان روغن زده و لباس مخمل به تن کرده بودند و مانند یک جفت طاووس نر می‌خرامیدند، جلو درب خانه ما از یک جفت کرایسلر سلطنتی که در آن زمان هر کدام ۶۰ هزار دلار می‌ارزید، پیاده شدند (فرمانفرمایان، ۱۳۷۷: ۱۸۴)

۴. لمپن مآبی

خصیصه‌ای که اگرچه نه در همه بورژواکمپرادورها، بلکه در بخش قابل توجهی از آنان می‌تواند قابل مشاهده باشد، لمپنیسم است. عمدتاً این لایه از طبقه سرمایه‌دار، نه تنها مخاطبان خود را از میان اشخاص سودجوی حاضر در لایه‌های زیرین طبقه کارگر و به ویژه اقشار لمپن جامعه جذب می‌کند، بلکه خود نیز عمدتاً سبک گفتاری و رفتاری لمپن‌مآبانه‌ای بروز می‌دهند. شواهد و مستندات فراوانی مبنی بر تشابه رشیدیان‌ها با عناصر لمپن وجود دارد، آنان که از مواهب فضای جدید سیاسی ایران طی دو دهه بیست و سی یعنی سقوط رضاشاه، جنگ دوم جهانی و سال‌های بعد از کودتای مرداد ۱۳۳۲ ش استفاده حداکثری را برای جابجایی طبقاتی نمودند، اگرچه تلاش زیادی کردند از خاستگاه اجتماعی اولیه فاصله گرفته و چهره‌ای جدید از خود نشان دهند، با این حال، همچنان رگه‌های قدرتمندی از لمپنیسم را در وجود خود داشتند چنان از یک سو، کج‌فهمی، سطحی‌نگری، قلدری و زورگویی از ویژگی‌های اعضای این خانواده به ویژه اسداله بود (بنگرید: رشیدیان‌ها، ۱۳۸۹: ۳۱/۱؛ همان: ۴۰/۱؛ همان، ۴۴۱/۱؛ همان: ۳۲۴/۲؛ همان: ۳۴۰/۳)، و از سوی دیگر هم طرز گفتار و نحوه کردار آنان مبتنی بر دروغ‌گویی، تملق و رفتارهای خارج از نزاکت‌شان (بنگرید: رشیدیان‌ها، ۱۳۸۹: ۲۷۲/۱؛ همان: ۱۵۴/۳؛ همان: ۴۰۱/۳؛ همان: ۴۲۱/۳؛ انصاری، ۱۳۹۱: ۱۷۰) دال بر این مدعا بود، ضمن این که تعامل و ارتباط بسیار نزدیک با بخش‌هایی از قشر لمپن به ویژه کارگران غیرماهر، گنده‌لات‌ها و بزن بهادرهای تهران در مواقع زمانی گوناگون (مُتما، شماره راهنما: ۶۳۹۰-۰۰-۰ پ؛ رشیدیان‌ها، ۱۳۸۹: ج ۸۸/۱؛ همان: ۳۵۹/۱؛ همان: ۷۵/۲؛ همان: ۹۵/۲؛ همان: ۳۴۲/۲؛ همان: ۲۵۲/۲؛ همان: ۳۱۴/۲؛ همان: ۱۸۵/۳؛ سعیدی، ۱۳۸۲: ۱۶۱؛ مُتما: ۶۳۹۵۳-۰۰-۰ پ؛ همان: ۶۳۹۱۹-۰۰-۰ پ؛ همان: ۶۳۹۵۲-۰۰-۰ پ؛ بدون شرح، ۱۳۸۷: ۱/۱) نشانه‌های واضح در این

زمینه می‌باشد، بطوری که مطابق روایت یکی از همین گنده‌لات‌های برجسته تهران در آن دوره زمانی: «برادرای رشیدیانم با همه این جاهل ماهلای میدون و اینا دست داشتن...هر سه چار برادر می‌شناختم...والا اسدالله یه وقتایی در خونه شو وا گذاشته بود و یه عده مردم می‌رفتن دیدنش، منم گاهی می‌رفتم و میومدم» (جعفری، ۱۳۸۱: ۱۶۶).

ج. اقتصادی

۱. رانت خواری و انحصارطلبی

رانت خواری یکی از شاخصه‌های برجسته بورژوا کمپرادورها در هر جامعه‌ای بشمار می‌رود، زیرا این لایه از طبقه سرمایه‌دار، از یک سو به پشتوانه قدرت خارجی و از سوی دیگر هم با حمایت حاکمیت اقتدارگرای داخلی که در غیاب پشتوانه مردمی، خود عمدتاً وابسته به دول قدرت‌مند خارجی هستند، به امتیازات و انحصارات اقتصادی نائل گردیده و به ثروت‌اندوزی می‌پردازند. از برجسته‌ترین تحرکات رشیدیان‌ها در حوزه رانت که با حمایت انگلستان انجام شد، تهیه و تدارک اقلام ضروری به ویژه منسوجات طی سال‌های جنگ دوم جهانی بود، چنان که نه تنها نقش پررنگی در حوزه واردات پارچه از انگلیس به ایران ایفا می‌کرد، بلکه به پشتوانه نفوذ انگلیس در ساختار سیاسی ایران طی آن مقطع زمانی، بخش قابل توجهی از محصولات کارخانجات نساجی داخل ایران را با قیمت دولتی دریافت می‌نمود و در بازار سیاه به نرخ بالا به فروش می‌رساند (بنگرید: مشروح مذاکرات، دوره ۱۴: نشست ۵۶؛ همان، دوره ۱۴: نشست ۱۵۵؛ همان، دوره ۱۴: نشست ۳۵؛ ساکما: ۲۹۸/۵۲۸؛ ساکما: ۳۱۰/۷۶۰۵؛ خامه‌ای، ۱۳۷۲: ۳۶۴؛ رشیدیان‌ها، ۱۳۸۹، ج ۳: ۴۱۹). علاوه بر رانت خواری ناشی از وابستگی به انگلستان، رشیدیان‌ها به خاطر نفوذ نسبی در پشت پرده حکومت و دسترسی آسان و پنهان کارخانه‌شان به عناصر کلیدی ساختار قدرت (اسدالله علم، ۱۳۷۱، ج ۲: ۴۶۱؛ رشیدیان‌ها، ۱۳۸۹، ج ۱: ۳۸۵؛ دلد، ۱۳۸۰، ج ۱: ۴۶۷ و ج ۲: ۷۶۲) از رانت حکومتی نیز بهره فراوانی بردند که اجازه تاسیس بانک تعاونی اعتبارات توزیع در سال ۱۳۴۳ ش را شاید بتوان از بارزترین، پُر حاشیه‌ترین و شاید هم پُرسودترین رانت‌جویی خانواده رشیدیان از طریق خاندان سلطنت عنوان نمود (بنگرید: رشیدیان‌ها، ۱۳۸۹، ج ۳: ۲۳۰؛ رشیدیان‌ها، ۱۳۸۹، ج ۳: ۳۶۹؛ رشیدیان‌ها، ۱۳۸۹، ج ۳: ۳۸۳-۳۸۲؛ مشروح مذاکرات، دوره ۲۱، نشست ۱۲۰). اقدامی که گرچه منافع اقتصادی فراوانی برای آنان به همراه داشت، ولی در نهایت، به خاطر سطح بالای ناکارآمدی صاحبان مناصب این بانک و به ویژه فساد سهامداران اصلی‌اش موجب ورشکستگی، سقوط ارزش سهام و در نهایت نیز انتقال مالکیت این بانک خصوصی در میانه دهه پنجاه شمسی گردید، چنان که مطابق اظهار رئیس وقت بانک مرکزی: «خلاصه دامنه این فساد و کثافت و گرفتاری‌ها و سوءاستفاده‌ها خیلی وسیع

بود» (محمد یگانه، ۱۹۸۵، نوار ۹). نکته قابل تأمل در این ماجرا، راهکار اسداله رشیدیان برای برون رفت از این وضعیت بغرنج بانک اعتبارات بود، تا آنجا که بنابر اظهار معاون وقت رئیس بانک مرکزی:

رشیدیان یکبار به دیدنم آمد، من هم رئیس نظارت بر برنامه‌ها را خواستم تا جواب او را مستند بدهیم، دیدیم این آقا یک آلبوم همراه خودش دارد، آلبوم را باز کرد و عکس خودش و شاه را با مایو در کنار دریا نشان داد یا عکس‌هایی که در مجالس عمومی با هم گرفته بودند. همه اینها را به من نشان داد تا من تحت تاثیر قرار بگیرم، کارش که تمام شد، گفتم: آقای رشیدیان من خیلی تحت تاثیر این عکس‌ها قرار گرفتم، بنابراین نمی‌توانم تصمیمی بگیرم، شما تشریف ببرید و یک روز دیگر وقت بگیرید بیاید تا با هم صحبت کنیم، به نوعی بیرونش کردم و بعد به منشی خودم گفتم که دیگر او را وقت ندهد (جلیل شرکا، ۱۳۹۲، شماره ۶۶: ۱۶-۱۷)

نمونه‌های برجسته و کلان رانت‌جویی این خانواده فقط محدود به تأسیس بانک نبود، بلکه پروژه ساخت‌وساز در شاهین‌شهر اصفهان با حمایت برخی مهره‌های کلیدی هسته اصلی قدرت، مورد دیگری از این دست بشمار می‌رود (متما: ۲۴-۱۰-۱۴۶؛ رشیدیان‌ها، ۱۳۸۹، ج ۳: ۴۱۹؛ برومند، ۱۹۸۴، نوار ۱ و ۱۹۸۵، نوار ۲؛ حقوق مردم، ۱۳۵۲، شماره ۳۱: ۷۳؛ همان، ۱۳۵۴، شماره ۴۲: ۶۶) و همچنین اجرای تأسیس شهرک گل‌سار رشت در آغاز دهه پنجاه شمسی بود که هر دوی آنها نیز سود اقتصادی هنگفتی برای رشیدیان‌ها به همراه داشت (متما ۱۱۸-۳۰۳۴-۴۵۱۳ ش؛ رشیدیان‌ها، ۱۳۸۹، ج ۳: ۴۱۹)، بطوری که مطابق اظهار وزیر وقت دارایی کشور:

آنچه که از نقطه نظر ما مهم بود در وزارت اقتصاد و دارایی، این بود که بینم که این چه نوع معاملاتی است و مالیاتش را کی بایستی بدهد یا کی ندهد؟ چون وقتی که این کار به اسم بنیاد پهلوی تمام می‌شد و منافعی که حاصل می‌شد، بنیاد پهلوی مالیاتی نمی‌داد به دولت، از پرداخت مالیات معاف بود و بنابراین آقای رشیدیان هم این ادعا را می‌کردند که این کار مال بنیاد پهلوی است و من عامل بنیاد پهلوی هستم، ولی در عمل منفعت به جیب ایشان می‌رفت (محمد یگانه، ۱۹۸۵، نوار ۱۵).

۲. دلالی و واسطه‌گری

یکی از شاخص‌های بورژوازی کمپرادور، تحرکات‌شان در حوزه اقتصاد زیرزمینی به ویژه مقوله واردات، دلالی و البته کارچاق‌کنی تحت پوشش دادوستد و کسب‌وکار است، فعالیت‌هایی که نه تنها برای اقتصاد کشور مفید نمی‌باشد، بلکه به علت ماهیت غیرقانونی و مخفیانه آن، پیامدهای

نامساعدی به همراه دارد. ماجرای واردات شکر از شرکت‌های انگلیسی طی اواخر دهه بیست شمسی یکی از این موارد بشمار می‌آید، معامله‌ای که در همان زمان به خاطر گرانفروشی انگلیسی‌ها از سوی برخی نمایندگان مجلس به چالش کشیده شد (مُتَمّا: ۹۶-۹-۱۴۴ م؛ مشروح مذاکرات، دوره ۱۶، نشست ۲۵)، ضمن این‌که ایفای نقش واسطه در موضوعاتی همچون فراهم نمودن تجهیزات رفاهی برای نیروهای انگلیسی در ایران طی نیمه اول دهه بیست (فرمانفرماتیان، ۱۳۷۳: ۲۱۷)، دَلّالی در ماجرای انعقاد قرارداد احداث خط لوله نفتی بین دولت ایران و یک پیمانکار انگلیسی (ابوالفتح محوی، ۱۹۸۵)، واسطه‌گری در پروژه ساخت چند فرودگاه میان سازمان برنامه ایران و یک کمپانی انگلیسی (ابتهاج، ۱۳۷۱، ج ۱: ۴۳۷) و کارچاق‌کنی در زمینه عقد قرارداد بین دولت و شرکتی انگلیسی به منظور ایجاد زیرساخت‌های جاده‌ای و حمل و نقل ریلی (الموتی، ۱۳۶۹، ج ۸: ۴۰۵؛ پهلوی‌ها، ۱۳۸۲، ج ۳: ۳۱۴؛ ابتهاج، ۱۳۷۱، ج ۱: ۳۵۵) که همگی در سالهای بعد از کودتا ۱۳۳۲ ش اتفاق افتاد، دالّ بر پُررنگ بودن خصیصه دلالی در میان رشیدیان‌ها می‌باشد. علاوه بر همه این موارد، باید از نقش پشت‌پرده رشیدیان‌ها در حوزه فروش نفت به عنوان دَلّال نام برد، پیشه‌ای که از یک طرف باتوجه به فساد گسترده در سازمان‌های دولتی ایران و از سوی دیگر نیز جایگاه بی‌بدیل نفت در اقتصاد کشور، می‌توانست منبع درآمد سودآوری بشمار آید. برادران رشیدیان طی دهه آخر حکومت پهلوی، ظاهراً به عنوان مشاور و در واقع به عنوان کارچاق‌کن در معاملات نفتی ایفای نقش کردند. سفر سیف‌اله رشیدیان به بیروت و سپس لندن در اواخر دهه چهل که گفته می‌شود این سفر بی‌ارتباط با قرارداد کنسرسیوم نفتی نبود (رشیدیان‌ها، ۱۳۸۹، ج ۳: ۳۴۶) پیشنهاد سفارت هند به اسداله رشیدیان در راستای استخدام به عنوان مشاور شرکت نفت هندوستان در آذر ۱۳۵۳ (مُتَمّا ۵۹-۶-۱۴۶ ر) احتمالاً بدلیل شناخت کامل و رابطه نزدیک او با مقامات عالیرتبه حکومتی و همچنین پرداخت یک‌ونیم میلیون دلار از سوی هندی‌ها به اسداله در آذر ۱۳۵۴ ش (مُتَمّا ۳-۲۳-۱۴۶ ر) مستنداتی است که در این زمینه وجود دارد.

نتایج پژوهش

بررسی‌ها نشان داد، با الهام از مکتب وابستگی و با نظر به جایگاه ایران قرن ۱۴ ش در پیرامون نظام جهانی، که سبب وابستگی آن به کشورهای واقع در قطب مرکزی و هسته نظام جهانی می‌شد، دور از انتظار نبود که یک لایه از طبقه سرمایه‌دار ایرانی، با وابستگی مستقیم به یکی از قدرت‌های جهانی، در قالب بورژوازی کمپرادور قرار بگیرند، که این مقوله برای رشیدیان‌ها به عنوان یکی از خانواده‌های متنفذ از طبقه فرادست ایرانی در نیمه اول قرن ۱۴ ش کاملاً محسوس و مشهود بنظر می‌رسید. اگرچه نمی‌توان با نگاهی جزم‌اندیشانه و رویکردی رادیکال، همه اقشار مرفّه

ایرانی فعال در حوزه تجارت و صنعت همانند ایروانی، لاجوردی، خلیلی، خسروشاهی و ارجمند که حتی نقش کارآفرینی داشتند را در زمره سرمایه‌داران وابسته به شمار آورد، با این حال، بخشی از طبقه ثروتمند ایرانی در قرن ۱۴ ش ماهیت وجودی خود را مدیون پیوند و سرسپردگی به یکی از ابرقدرت‌های سیاسی و به ویژه اقتصادی خارجی بودند، چنان‌که با تمرکز بر خانواده رشیدیان، همه داده‌های تاریخی و مستندات در مورد رشیدیان‌ها، حکایت از مطابقت و همسویی خصایص آنان با ویژگی‌های قشر بورژوازی کمپرادور دارد. از ارتباط تنگاتنگ با انگلستان گرفته تا رویارویی با دولت ملی مصدق در حوزه سیاسی، همچنین از تاسی کردن به فرهنگ انگلیسی و سبک زندگی غربی تا منفعت‌طلبی، نوکیسگی و حتی افکار و رفتار لمپن مآبانه، بعلاوه از کسب سرمایه اقتصادی بوسیله رانت‌خواری و انحصارطلبی و زدوبند تا نقش پررنگ دلالی، کارچاق‌کنی و واسطه‌گری در تحرکات اقتصادی آنان که سبب شد طی کمتر از چهار دهه به یکی از ثروتمندترین خانواده‌های ایرانی در نیمه اول قرن ۱۴ ش تبدیل شوند. با این اوصاف، و با تمرکز بر بخشی دیگر از خانواده‌های متعلق به طبقه ثروتمند ایران طی یک قرن اخیر از طریق گردآوری داده‌ها و شواهد دقیق و کامل و با نظر به ساختار سیاسی و اقتصادی ایران طی دوره موردنظر، دور از ذهن نیست که به تعداد قابل توجهی از این نوع خانواده‌های متنفّذ فرادست ایرانی پی برده و وجود قشر بورژوازی کمپرادور در ایران قرن ۱۴ ش را بپذیریم.

فهرست منابع و مطالعات

کتاب‌ها

- آرامش، احمد (۱۳۷۱) پیکار من با اهریمن، به کوشش: خسرو آرامش، تهران: فردوسی.
- ابتهاج، ابوالحسن (۱۳۷۱) خاطرات، به کوشش: علیرضا عروضی، جلد ۱، تهران: علمی.
- اجاللی، پرویز (۱۴۰۰) دگرگونی اجتماعی و فیلم‌های سینمایی در ایران، تهران: آگه.
- اسدپور، حمید (۱۴۰۰)، «ظهور و سقوط خاندان داودی در بوشهر»، مجله پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام دانشگاه سیستان و بلوچستان، شماره ۲۸.
- اشرف، احمد (۱۳۵۹)، موانع تاریخی رشد سرمایه داری در ایران، تهران: زمینه.
- الموتی، مصطفی (۱۳۶۸-۱۳۷۰) ایران در عصر پهلوی، ج ۶، ۷، لندن: بی‌نا.
- اکبری، محمد و میکائیل وحیدی (۱۳۹۳)، «ملی شدن نفت ایران در اسناد امریکا»، مجله پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام دانشگاه سیستان و بلوچستان، شماره ۱۵.
- انصاری، عبدالرضا (۱۳۹۱)، خاطرات: ناگفته‌ها از روزگار پهلویها، تهران: علم.

- باهری، محمد (۱۹۸۲) تاریخ شفاهی ایران در دانشگاه هاروارد به کوشش حبیب لاجوردی، مصاحبه‌کننده: حبیب لاجوردی، ۱۷ اگوست ۱۹۸۲، نوار شماره ۱.
- برومند، عبدالرحمن (۱۹۸۴ و ۱۹۸۵) تاریخ شفاهی ایران در دانشگاه هاروارد به کوشش: حبیب لاجوردی، مصاحبه‌کننده: ضیا صدقی، ۶ مارس ۱۹۸۴، نوار شماره ۱ و ۳ ژوئن ۱۹۸۵، نوار شماره ۲.
- بهنود، مسعود (۱۳۶۶) دولت‌های ایران از سید ضیاء تا بختیار، تهران: جاویدان.
- جاودانی، همان (۱۳۸۱) سالشمار تاریخ سینمای ایران، تهران: قطره.
- جزنی، بیژن (۱۳۵۸)، نبرد با دیکتاتوری شاه به مثابه عمده‌ترین دشمن خلق، تهران: مازیار.
- جزنی، بیژن (بی تا)، وقایع سی ساله اخیر ایران، بی‌جا.
- جزنی، بیژن (۱۳۵۷) طرح جامعه‌شناسی و مبنای استراتژی جنبش انقلابی خلق ایران، تهران: مازیار.
- جعفری، شعبان (۱۳۸۱) خاطرات شعبان جعفری، به کوشش: هما سرشار، تهران: ثالث.
- خامه‌ای، انور (۱۳۷۲) خاطرات سیاسی، تهران: نشر گفتار: نشر علم.
- درخشانی، علی اکبر (۱۳۸۶) متن کامل خاطرات سرتیپ علی اکبر درخشانی، به کوشش: حبیب لاجوردی، تهران: صفحه سفید.
- درخشانی، علی اکبر (۱۹۹۴) خاطرات سرتیپ علی اکبر درخشانی، بی‌جا: خانواده درخشانی.
- دلم، اسکندر (۱۳۸۰) خاطرات من و فرح پهلوی، جلد ۱، تهران: به آفرین.
- دوبلگ، کریستوفر (۱۳۹۳)، میهن پرست ایرانی، مترجم: هرمز همایون پور، تهران: کندوکاو.
- رواسانی، شاپور (۱۳۷۴)، «حکومت و دولت در کشورهای عقب نگه‌داشته شده - طبقه وابسته به استعمار»، مجله اطلاعات سیاسی و اقتصادی، بهمن و اسفند ۱۳۷۴، شماره‌های پیوسته ۱۰۱ و ۱۰۲، صص ۳۰-۳۲.
- رواسانی، شاپور (۱۳۸۶)، مفاهیم اجتماعی در جوامع مستعمراتی، تهران: امیرکبیر.
- روشنفکر، محمد و رضا معینی (۱۴۰۲)، «چرایی توجه مخالفان و موافقان نهضت نفت به بویراحمد»، مجله پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام دانشگاه سیستان و بلوچستان، شماره ۳۳.
- روزولت، کرمیت (۱۳۹۴) کودتا: خاطرات کرمیت روزولت از کودتای ۲۸ مرداد، مترجم: محسن عسکری، تهران: ثالث.
- زهتاب فرد، رحیم (۱۳۲۴) غوغای نفت: پیش‌بینی‌های تلخ سیاسی، بی‌جا: بی‌نا.
- سررشته، حسینقلی (۱۳۶۷). خاطرات من: یادداشت‌های دوره ۱۳۳۴-۱۳۱، تهران: حسینقلی سررشته.
- سعیدی فیروزآبادی (۱۳۸۲) خاطرات، به کوشش: محمدحسن میرحسینی، یزد: دانشگاه یزد.
- سوداگر، محمدرضا (۱۳۶۹)، رشد روابط سرمایه داری در ایران تهران: شعله اندیشه.
- سیف پورفاطمی، نصرالله (۱۳۷۹) گزند روزگار، تهران: شیرازه.
- شاگری، خسرو و مصطفی شاعیان (۱۳۵۲) کارنامه مصدق و حزب توده، تهران: مزدک.
- شراک، جلیل (۱۳۹۲) اسرار دهه ۵۰: ناگفته‌های جلیل شراک از رکود اقتصادی، مصاحبه‌کننده: طاهری و نوروزیان، مجله تجارت فردا، شماره ۶۶.

- شفیعی، امیرولی (۱۳۴۰) اسراری از سیاستهای پشت پرده در ایران، جلد اول، تهران: بی نا.
- شهبازی، علی (۱۳۷۷) محافظ شاه: خاطرات علی شهبازی، جلد ۱، تهران: اهل قلم.
- شهبازی، عبدالله (۱۳۷۰) ظهور و سقوط سلطنت پهلوی: جستارهایی از تاریخ معاصر ایران، جلد ۲، تهران: اطلاعات.
- صاحبکاران، معصومه و مسعود مرادی (۱۳۹۷)، «شرق ایران در جنگ جهانی دوم»، مجله پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام دانشگاه سیستان و بلوچستان، شماره ۲۳.
- طلوعی، محمود (۱۳۷۲) بازیگران عصر پهلوی از فروغی تا فردوست، جلد ۲، تهران: علم.
- عالیخانی، علینقی (۱۹۸۵) تاریخ شفاهی ایران در دانشگاه هاروارد به کوشش حبیب لاجوردی، مصاحبه‌کننده: حبیب لاجوردی، ۸ نوامبر ۱۹۸۵، نوار شماره ۵.
- علم، مصطفی (۱۳۷۱) نفت، قدرت و اصول ملی شدن نفت ایران، ترجمه: غلامحسین صالحیار، تهران: اطلاعات.
- علم، امیراسداله (۱۳۷۱) گفتگوهای من با شاه، جلد ۲، تهران: طرح نو.
- عظیمی، فخرالدین (۱۳۹۴) تاملی در نگرش سیاسی مصدق، تهران: خجسته.
- عمیدی نوری، ابوالحسن (۱۳۸۴) یادداشت‌های یک روزنامه نگار، به کوشش: حدیدی و فرهمند، جلد ۲، تهران: موسسه تاریخ معاصر.
- فرمانفرمایان، رخسان و منوچهر فرمانفرمایان (۱۳۷۷)، خون و نفت: خاطرات یک شاهزاده ایرانی، مترجم: مهدی حقیقت خواه، تهران: ققنوس.
- فرمانفرمایان، منوچهر (۱۳۷۳) از تهران تا کاراکاس: نفت و سیاست در ایران، تهران: نشر تاریخ ایران.
- قشقای، ملک منصورخان (۱۳۹۳) خاطرات، به اهتمام: بیات و نصیری، تهران: نامک.
- کاتوزیان، محمدعلی و امیر پیشداد (۱۳۷۰) یادنامه خلیل ملکی، تهران: شرکت سهامی انتشار.
- کاتوزیان، محمدعلی و امیر پیشداد (۱۳۸۱) نامه‌های خلیل ملکی، تهران: مرکز.
- گازیوروسکی، مارک (۱۳۷۱) سیاست خارجی آمریکا و شاه، ترجمه: فریدون فاطمی، تهران: مرکز.
- گازیوروسکی، مارک (۱۳۸۴) مصدق و کودتا، ترجمه: علی مرشدی زاد، تهران: قصیده سرا.
- گذشته چراغ راه آینده است (۱۳۶۱) تاریخ ایران در فاصله دو کودتا ۱۳۳۲ - ۱۳۹۹، تهران: ققنوس.
- لاهیجی، عبدالکریم (۱۹۸۴) تاریخ شفاهی ایران در دانشگاه هاروارد به کوشش حبیب لاجوردی، مصاحبه‌کننده: ضیاء صدقی، ۵ مارس ۱۹۸۴، نوار شماره ۵.
- لپینگ، بریان (۱۳۶۵) سقوط امپراطوری انگلیس و دولت دکتر مصدق، ترجمه: محمود عنایت، تهران: کتاب سرا.
- لنکرانی، مصطفی. (۱۹۸۵) تاریخ شفاهی ایران در دانشگاه هاروارد به کوشش حبیب لاجوردی، مصاحبه‌کننده: ضیاء صدقی، ۱۳ مه ۱۹۸۵، نوار شماره ۲.
- محو، ابوالفتح (۱۹۸۵) تاریخ شفاهی ایران در دانشگاه هاروارد به کوشش حبیب لاجوردی، مصاحبه‌کننده: حبیب لاجوردی ۲۶ آوریل ۱۹۸۵.

مشروح مذاکرات مجلس شورای ملی، ۲۰ فروردین ۱۳۲۳، دوره چهاردهم، نشست ۱۶.
 مشروح مذاکرات مجلس شورای ملی، ۱۸ خرداد ۱۳۲۳، دوره چهاردهم نشست ۳۵.
 مشروح مذاکرات مجلس شورای ملی، ۳۱ مرداد ۱۳۲۳، دوره چهاردهم، نشست ۵۶.
 مشروح مذاکرات مجلس شورای ملی، ۲ آبان ۱۳۲۴، دوره چهاردهم، نشست ۱۵۵.
 مشروح مذاکرات مجلس شورای ملی، ۲۸ اردیبهشت ۱۳۲۹، دوره شانزدهم، نشست ۲۵.
 مشروح مذاکرات مجلس شورای ملی، ۵ آذر ۱۳۴۳، دوره بیست و یکم، نشست ۱۲۰.
 موزلی، لئونارد (۱۳۶۸)، بازی قدرت، مترجم: محمود طلوعی، تهران: هفته.
 موسسه پژوهش و مطالعات فرهنگی (۱۳۶۸) تاریخ معاصر ایران: مجموعه مقالات، جلد ۳، تهران: موسسه مطالعات فرهنگی.

مهرابی، مسعود (۱۳۶۸) تاریخ سینمای ایران از آغاز تا سال ۱۳۵۷، بی‌جا: انتشارات فیلم.
 مهرجو، حبیب‌الله (۱۳۹۰)، خاطرات مرتضی کاشانی، تهران: مرکز اسناد انقلاب.
 نجاتی، غلامرضا (۱۳۷۷) مصدق: سال‌های مبارزه و مقاومت، جلد ۱ و ۲، تهران: رسا.
 نورالدین کیا، فضل‌الله (۱۳۷۷) خاطرات خدمت در فلسطین، تهران: آبی.
 ووده‌اوس، سی‌ام (۱۳۶۴) عملیات چکمه، مترجم: فرحناز شکوری، تهران: نشر نو.
 یگانه، محمد (۱۹۸۵) تاریخ شفاهی ایران در دانشگاه هاروارد به‌کوشش حبیب‌لاجوردی، مصاحبه‌کننده: ضیاء صدقی، ۹ جولای ۱۹۸۵، نوار شماره ۹ و ۱۶ جولای ۱۹۸۵، نوار شماره ۱۵.

منابع اسنادی

اسناد منتشرشده

اتفاقات تاریخی به روایت اسناد ساواک (۱۳۸۶)، کتاب اول، تهران: مرکز اسناد تاریخی وزارت اطلاعات.
 بدون شرح به روایت اسناد ساواک (۱۳۸۷) کتاب اول، تهران: مرکز اسناد تاریخی وزارت اطلاعات.
 پهلوی‌ها: خاندان پهلوی به روایت اسناد (۱۳۸۲)، به‌کوشش: فرهاد رستمی، جلد ۲، تهران: موسسه مطالعات تاریخ معاصر.
 حزب ملیون به روایت اسناد ساواک (۱۳۸۸)، تهران: مرکز اسناد تاریخی وزارت اطلاعات.
 رشیدیان‌ها به روایت اسناد ساواک (۱۳۸۹)، جلد‌های ۱-۳، تهران: مرکز اسناد تاریخی وزارت اطلاعات.
 مرادی، شهریار و دیگران (۱۳۹۲)، اسنادی از حزب ملیون، تهران: خانه کتاب.

اسناد منتشرنشده

ساکما (سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران):

ساکما: ۳۱۰/۳۹۹۷۲

ساکما: ۳۱۰/۷۶۰۵

ساکما: ۲۹۸/۵۲۸

مُتَمَّا (موسسه تاریخ معاصر ایران):

شماره راهنما ۶۳۹۰۰-۰۰-۰ پ

شماره راهنما ۶۳۹۱۹-۰۰-۰ پ

شماره راهنما ۶۳۹۵۲-۰۰-۰ پ

شماره راهنما ۶۳۹۵۳-۰۰-۰ پ

شماره راهنما ۳۱-۱۷-۲۰۱۳-۴۵۱۳ ش

شماره راهنما ۱۱۸-۳۰۳۴-۴۵۱۳ ش

شماره راهنما ۷۵ الی ۶-۲۳-۱۴۶ ر

شماره راهنما ۲۴-۱۰-۱۴۶ ر

شماره راهنما ۵۹-۶-۱۴۶ ر

شماره راهنما ۹۶-۹-۱۴۴ م.

مجلات و نشریات

میهن پرستان، سال ۱۳۲۳ ش، شماره‌های ۱۹۳ و ۱۹۵.

حقوق مردم، بهار ۱۳۵۲، شماره ۳۱.

حقوق مردم، زمستان ۱۳۵۴، شماره ۴۲.

خاطرات وحید، سال ۱۳۵۲، شماره ۲۳.

خواندنی‌ها، سال ۱۳۲۵، شماره ۲۰۹ و سال ۱۳۲۷، شماره ۸۸.

مآخذ لاتین

Ashcroft, et al. (2007). The Post-Colonial Studies: The Key Concepts. London: Rutledge.

Baran. P(1976) The political economy of growth. Harmondsworth: Penguin Books.

Chua, L, (2020)Imperial Negotiations:Introducing Comprador Networks and Comparative Modernities. Architectural Histories, Vol.8,No.1.

Dunn,j. (1978), west african states:failure andpromie. cambridge: Cambridge university press.

Fanon,f(2004) the Wretched of the Earth, transl:Richard philcox, New York: Grove Press.

Frank,AndreGunder(1972)Lumpenbourgeoisie:Lumpendevelopment: Dependence,class and politics in Latin America,New York: Monthly Review Press.

Jessop,Bob(1985)Nicos Poulantzas:Marxist Theory and Political Strategy, london:Macmillan.

Hao, Yen-ping (1970), the comprador in nineteenth century china:bridge between east and west,volume45 of Harvard east asian series,harvard university press.

- Heartfield, James (2005) China's comprador capitalism is coming home, Review of radical political economics, volume 37, No. 2, pp 196-214.
- Kasaba, Resat (1988), Was there a comprador Bourgeoisie in Mid-nineteenth-century western Anatolia?, Vol. 11, No. 2, research foundation of state university of New York, pp 215-228.
- Kofi, Tetteh A. (1972) The elites and underdevelopment in Africa: the case of Ghana, Berkeley Journal of Sociology. Vol 17, pp 97-115.
- Lopes, Carlos (2017) Macroeconomic policy framework for Africa's structural transformation, Addis Ababa: uneca.
- Mgbeoji, Ikechi (2014) the comprador complex: Africa IPRs Elites, Neo-colonialism and the enduring of African IPR Agenda by external interest, intellectual property journal, Vol 26, pp 313-329.
- Mitrović, Ljubiša (2010) The new bourgeoisie and its Pseudo-Elite in the societies of peripheral capitalism. Series: philosophy, sociology, psychology and history, Vol. 9 No. 1, 2010, pp 1-13.
- Mosala, Seshupo Josial (2021) The role of the Comprador Bourgeoisies in Post-independent Africa, South Africa: North-West University.
- Nwauwa, Apollos (2020) Western education and the rise of a new African elite in West Africa, <http://doi.org/10.1093/acrefore/9780190277734.013.282>, 30 January 2020.
- Poulantzas, Nicos (1975) classes in contemporary capitalism, London, NLB.
- Saul, J.S. & Bond, P. (2014) South Africa – The present as history: From Mrs Ples to Mandela & Marikana. Johannesburg: Jacana.
- Swainson, N. (1978) state and economy in post-colonial Kenya, Canadian journal of African studies, vol. 12, No. 3, pp 357-381.
- Turok, Ben (1987) Africa: What can be done? London: The Bath Press.
- Vitalis, Robert (1990) on the theory and practice of compradors, international journal of middle east studies, Vol 22, No 3, pp 291-315.
- Woddis, Jack (1967) introduction to Neo-colonialism, London: Lawrence & Wishart.